

Від редакції. Нещодавно Георгію Олексійовичу Баллу – відомому українському психологу й методологу людинознавства, членові редакційної колегії й постійному авторові нашого журналу – виповнилося 75 років. Сердечно вітаючи ювіляра, ми зичимо йому міцного здоров'я й нових творчих досягнень. Публікуємо його нову статтю.

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ РАЦІОГУМАНІЗМУ

Георгій БАЛЛ

Copyright © 2011

Постановка проблеми.

Раціогуманізм розглядається у цій статті як актуальна для сьогодення форма гуманістичного світогляду, яка, окрім іншого, має істотні методологічні імплікації. У зв'язку з цим потребує коментування саме поняття *гуманізму*.

Пересічний громадянин здебільшого не розрізняє гуманізм і *гуманність*, тобто добре, прихильне ставлення до людей та, наскільки можливо, й до інших живих істот. Натомість для гуманітарно освіченої людини некоректність зведення гуманізму до гуманності є очевидною. Це, однак, жодною мірою не знецінює гуманність та її чуттєво-емоційну основу – співчуття (або, використовуючи точніший термін, – *емпатію*) іншій людині (взагалі – живій істоті). Відчування болю іншої істоти як власного – за умови, звичайно, що воно *сформоване в людини* – є чи не надійнішим (і, безумовно, шляхетнішим) запобіжником злих учинків, ніж страх покарання – байдуже, чи очікується кара від найближчого оточення, від держави з її законами й каральними органами чи, навіть, від Найвищого Судді. До того ж згадане відчування можна (і треба) виховувати з найменшого віку, і для нього існують суттєві біологічні передумови.

Георгій Олексійович БАЛЛ

Що ж до власне *гуманізму*, то він заохочує не лише гуманність, а й *партнерську взаємодію* людей та людських спільнот. Її атрибутами є повага – до партнерів і до себе – і *фасилітація* особистісного зростання кожної людини (*інструментального* – у бік збагачення її здатностей і *мотиваційного* – у бік “неперервного розвитку ціннісно-сислової системи свідомості через перехід-входження у спільноти дедалі вищого порядку” [81, с. 46]). Гуманізм передбачає (у термінах А. Маслоу [51]) допомогу партнерам не лише у задоволенні – зараз і в майбутньому – їхніх *дефіцитарних* потреб, а й у їх долученні до переживання й реалізації *буттєвих* цінностей – добра, істини, краси, справедливості, досконалості тощо. Сама гуманістично зорієнтована активність постає для її суб'єкта такою реалізацією, даючи йому – попри неминучі труднощі і втрати – високу радість. Отож гуманістичний підхід є не однобічно альтруїстичним, а радше, – про що писав Маслоу, – таким, що трансцендує дихотомію егоїзму й альтруїзму.

Добре розкриває етичний зміст повноцінно освоєного особою гуманізму (в трактуванні, що розглядається тут) А.В. Ахутін: “Не: жити

так, щоб давати жити іншим, приборкувати свою пристрасть і пристрасть іншого..., а знайти у сутності своєї вільної самотності потребу у вільному самотті іншого як іншого, коли я... прагну його вільного саморозкриття, у якому лише і сам я можу існувати” [5, с. 153]. Як бачимо, наведені положення чітко фіксують відмінність гуманістичної орієнтації у світосприйманні та в мотивації соціальної поведінки від орієнтації ліберальної (“живи й давай жити іншим”)¹. Є цікавим і наступний коментар Ахутіна: “Інший, інше тут – зовсім не тільки (і навіть не стільки) інша людина. І я сам є інший для себе і повинен до цього себе іншого ставитись “етично”” [Там само].

Щоправда, можуть сказати, що гуманістична орієнтація, як вона постає у процитованому висловлюванні Ахутіна, доступна небагатьом, а отже як вимога, адресована усім людям, – утопічна. На мій погляд, однак, такий закид був би слухний, якби ця вимога висувалась як обов’язкова для виконання, як *норма-стандарт*; але цей закид не є обґрунтованим за трактування вказаної вимоги як *норми-ідеалу*, коли постулюється лише необхідність наближуватися до її виконання (до цих різновидів норм я ще звернусь нижче).

На сучасному етапі є актуальним переборення традиційного ототожнення гуманізму з *антропоцентризмом* – у разі, коли останній трактується як світоглядний напрям, альтернативний щодо природоцентризму і теоцентризму. Не відтворюючи критику такого трактування, наведену у [12, § 1.1], і, взагалі, залишаючи поза межами цієї статті історію становлення й розвитку гуманізму, підкреслю лише, що нині потребують акцентування не так розбіжності у розумінні світу й людини у світі, що існують поміж світоглядними напрямками, як можливості їхнього взаємозбагачувального діалогу, котрий має поглибити це розуміння, у його різних варіантах, і завдяки цьому підвищити його практичну значущість. Є нагальною розробка – зі спиранням на досягнення різних філософських і наукових шкіл – оптимальних стратегій поведінки людей і людських співтовариств у сучасну епоху. Відповідно, варто віддати перевагу такому тракту-

ванню антропоцентризму (*людиноцентризму*), яке заохочує “реальний (а не декларативний, формальний) інтегративний підхід до пізнання і самопізнання людини”, “взаємодію на новому фундаменті двох напрямів науки – *природничої і гуманітарної*” [44, с. 15].

З урахуванням вищесказаного, було зроблено спробу окреслити (передусім, у психологічному аспекті) головні *принципи сучасного гуманізму* [16]. Специфіка *раціогуманістичної* світоглядної й методологічної орієнтацій [8; 9; 12; 19] (при ототожненні понять *ratio і розум*) полягає в акцентуванні одного з них, а саме принципу *гармонійного раціоналізму*: він передбачає визнання *інтелектуальної культури* (що знайшла найповніше втілення у науках – “точних” і гуманітарних – та у філософії) одним із найважливіших здобутків людства та вимагає максимального використання цього багатства у його гармонійній взаємодії з іншими складниками культури, у пізнавальних і практичних цілях².

Потреба у вказаному акцентуванні зумовлена посиленням у наш час антиінтелектуалістичних настроїв і схильності протиставляти гуманізм раціоналізмові. Такого роду настрої постали реакцією на бурхливе зростання механістичних, дисгармонійних форм інтелекту і на їх застосування у війнах і готуванні до них, у насаджуванні екологічно шкідливих технологій, у корисливому маніпулюванні свідомістю й поведінкою великих мас людей і т. п. Проте обурення цими явищами (хоч яке слушне) не виправдовує антиінтелектуалізму: адже щоб послабити небезпеки, породжені незбалансованим інтелектом, доводиться знову-таки залучати інтелект – але *збалансований, гармонійний*. Найістотніші властивості останнього (у його досить розвиненій формі) полягають у наступному:

а) він не зводиться до стандартизованих (і отже таких, що легко піддаються формалізації, технологізації, автоматизації) варіантів, відомих під назвою *розсудку*, а постає творчим, готовим до опрацювання суперечностей *діалектичним розумом*;

б) він налаштований на *цілісну духовність*, тобто на прилучення до найвищих цінностей

¹ Це, звичайно, не виключає принципових (з погляду відповідності гуманістичним ідеалам) переваг ліберальної орієнтації над авторитарною, як і того, що у конкретній соціальній ситуації може виявитися найпридатнішою будь-яка з трьох обговорюваних орієнтацій (детальніше про них див. у [12, § 1.1]).

² Співзвучними з концепцією раціогуманізму є підходи, пов’язувані з термінами “гуманістична раціональність” [40] і “гуманістичний універсалізм” [30].

у їхній єдності, на якнайповніше та якнайглибше охоплення світу із доданням часових, просторових і змістових обмежень;

в) він являє собою єдність *логічно опрацьовуваних* складових та *інтуїтивних*, просякнених емоціями.

Останнє твердження варто прокоментувати. Згідно з ним, визнання значущості інтуїції як обов'язкової складової творчого мислення й гармонійного інтелекту цілком перебуває у річищі раціогуманістичної орієнтації. Процитую тут Д.І. Дубровського, який вказує на сумісність інтуїтивних (ірраціональних у своєму експліцитному вияві) механізмів творчого мислення із тим, що "готовий продукт творчості, який має істотну соціальну цінність, — це нова, унікальна цілісність і отже сутнісно — раціональна якість, що протистоїть хаотичному, тому, що розкладається, аморфному, суб'єктивістському, абсурдному" (цит. за [61, с. 10]). Пов'язуючи обговорюване питання з етичною проблематикою, нагадаю тезу Ю.А. Шрейдера, за якою сумління "є не що інше як моральна інтуїція, котра долає обмеження розсудкового підходу до моральних суджень" [76, с. 197]. Звертаючись же до проблем філософської прогностики, наведу висновок А.П. Назаретяна, отриманий на базі узагальнення результатів досліджень екологів, економістів, політологів: "за досягнення деякого оптимального обсягу інформації, що використовується у процесі вироблення рішення..., грамотні прагматичні оцінки змикаються з моральними (в оригіналі — "с нравственными")" [57, с. 133]. На жаль, однак, рішення, що їх вважають прагматичними ті, хто їх приймає, зазвичай не є грамотними (принаймні з погляду віддалених наслідків) навіть за суто розсудкового, формалізованого підходу; відповідно, про моральність таких рішень найчастіше годі й згадувати.

Отже, я нагадав сутність раціогуманістичної орієнтації. Водночас доводиться констатувати, що характеристика принципів, з яких вона складається, у моїх згаданих вище публікаціях є недостатньо структурованою. У цій статті робиться спроба подолати цю ваду й побудувати певну *систему принципів раціогуманізму*.

Структура пропонованої системи є ієрархічною — трирівневою й побудована таким чином. На найвищому й середньому рівнях ієрархії виокремлюються певні групи принципів; при цьому кожна наступна група може розглядатися як частина попередньої, але така, що

потребує поглибленого вивчення. Конкретніше кажучи, на найвищому рівні маємо дві групи, а саме: "1. Принципи раціогуманістичного світогляду" і "2. Принципи раціогуманістичної методології людинознавства"; ці останні конкретизують принципи першої групи у застосуванні до царини людинознавчої науки.

На середньому рівні у першій групі принципів виокремлюються три підгрупи:

1.1. Принципи взаємодії суб'єкта зі світом.

1.2. Принципи взаємодії суб'єкта з іншими суб'єктами.

1.3. Принципи гуманістично зорієнтованої соціальної поведінки у сучасному світі.

Не занурюючись в аналіз категорії "*суб'єкт*", я вживаю цей термін для позначення окремої людини або групи чи спільноти, здатної взаємодіяти зі світом, віддаючи перевагу певним цінностям, які знаходять усвідомлене втілення у відповідних принципах. Ясно, що взаємодія суб'єкта (індивідуального або колективного) з іншими суб'єктами становить частину його взаємодії зі світом, а його соціальна поведінка у сучасному світі — частину його взаємин з іншими суб'єктами. Водночас так само ясно, що підгрупи 1.2 і 1.3 заслуговують на поглиблений розгляд.

Подібні ж відношення реалізуються при виокремленні, на середньому рівні ієрархії, підгруп у другій групі принципів:

2.1. Загальні принципи раціогуманістичної методології людинознавства.

2.2. Принципи обрання засобів людинознавчої наукової діяльності.

2.3. Принципи використання і вдосконалювання категорійно-поняттєвого апарату людинознавства.

Кожна з шести підгруп охоплює кілька конкретних принципів. Сукупність принципів, належних до всіх підгруп, утворює найнижчий рівень ієрархії у пропонованій системі. На цьому рівні відношення включення між компонентами системи мають місце лише в окремих випадках, що стане ясно з подальшого викладу.

1. ПРИНЦИПИ РАЦІОГУМАНІСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

1.1. Принципи взаємодії суб'єкта зі світом

1.1.1. Зважаючи на ситуацію у сучасному світі, на перше місце тут варто поставити **екологізм**³, трактований як спрямованість на

³ Слова, що виражають головний зміст принципу, тут і нижче виділені напівжирним шрифтом, інші важливі терміни — курсивом.

збереження умов “коеволюції людини і Природи” [55, с. 127]. Виходячи з незаперечного факту перебування усіх мешканців Землі “в одному човні”, цей принцип передбачає гармонійне поєднання *глобалізму* (тобто чіткого усвідомлення глобальних тенденцій і небезпек та здійснення, на базі такого усвідомлення, системних дій) і *локалізму* – поважання і врахування локальних особливостей, цінностей та інтересів. Локалізм необхідний хоча б через те, що така надскладна система як людство здатна успішно функціонувати (“коеволюціонуючи” із Природою) лише за високого ступеня самоорганізації її підсистем. Це не суперечить ідеї глобалізму, але вимагає її адекватної конкретизації (якою не є панівні у сучасному світі технократично-уніфікаційні моделі глобалізації, що відображають короткозорогоїстичні інтереси верхівки найбагатших країн).

1.1.2. Наступний принцип утворюють **конструктивізм** (активне ставлення до світу, готовність впливати на нього, керуючись гуманістичними цінностями) – у **поєднанні з реалізмом** (поважанням об’єктів такими, якими вони є, із притаманними їм закономірностями). Загалом конструктивні впливи здійснюються насамперед шляхом *виявлення позитивних* (відповідних гуманістичним цінностям) *можливостей* розвитку об’єкта, значущого для суб’єкта діяльності, і наступного *регулювання* цього розвитку задля сприяння реалізації таких можливостей.

Обговорюваний принцип відмежовується від оптимізму й песимізму як “полюсів фаталістичного світогляду” [58, с. 145] і протиставляє їм раціонально обґрунтовану стратегію конструктивних дій. Та для того, щоб був реалізований саме конструктивізм, а не авантюризм, ці дії мають враховувати закономірності функціонування об’єктів, на які чинитимуться можливі впливи. Йдеться передусім про об’єкти (про них, користуючись поняттям “*органічна цілісність*”, розмірковував іще два століття тому Й.В. Гете – див. [68]), яким притаманні власні закономірності розвитку, до того ж дещо специфічні для кожного окремого такого об’єкта. До об’єктів окресленого типу належать, зокрема, і природна екосистема, і дитина, яку навчає й виховує педагог, і соціум, у межах якого він живе і працює.

Складовою конструктивістського світогляду є переважна *орієнтація* свідомості й діяль-

ності *на майбутнє*. Конкретніше, йдеться про усвідомлення сукупності можливих варіантів майбутнього функціонування об’єкта впливу і про сприяння реалізації того з них, який найбільше відповідатиме ціннісним критеріям діяча. Застосована до розгляду громадянської активності й узагалі впливів на соціум, обговорювана орієнтація зовсім не передбачає байдужості до сьогоденних здобутків і прикроців й аж ніяк не заперечує шанування традицій, національної пам’яті та підтримання неперервності духовної культури. Але водночас слід бачити небезпеку “спокуси ретроспективним ідеалом” [36, с. 165] – тим паче коли цей ідеал налаштовує на конфронтацію з іншими спільнотами або, ще гірше, всередині власної спільноти. Як каже Ліна Костенко, орієнтуватися треба передусім на те, “щоб не минуле формувало сучасний тип українця, а щоб сучасний українець був здатний формувати майбутнє” [42, с. 38].

1.1.3. Настанова на поєднання реалізму й конструктивізму знаходить конкретизацію у низці похідних принципів. Це, насамперед, принцип **орієнтованості на культуру**, який заохочує *спирання* на культуру і *підтримку* її гармонійного розвитку. Йдеться про “культуру в широкому антропологічному розумінні цього терміна”, яке “дозволяє звести разом різні сторони людської діяльності, спрямовані на розвиток самої людини та людських спільнот” [66, с. 150]. Утім, культура містить і компоненти, що “протидіють розвитку” (див. [65]); їх бажано обмежувати, пам’ятаючи, однак, що “боротьба з поганим має виражатися передусім в утвердженні цінного, збагачувального, прекрасного” [53, с. 92].

Культуру варто вважати специфічним щаблем буття і, зокрема, життя. Із таким підходом узгоджуються зусилля з опрацювання “вітакультурної методології” [73], а також трактування “підвищення культури” як “досягнення кращого, вищого способу життя в ієрархії Світової Життєвості” [31, с. 229].

Змістовно культуру, в обговорюваному широкому розумінні, можна схарактеризувати (детальніше див. [15; 22]) як сукупність засобів людської діяльності, що забезпечують соціальну пам’ять і соціально значущу творчість, або, інакше кажучи, *репродуктивно-нормативну* функцію (для її характеристики часто – якщо не йдеться про примітивні суспільства – застосовують поняття *цивілізації*)

та функцію *діалогово-творчу*. Вказані функції діяльності тісно пов'язані одна з одною. Репродукується те, що колись було вперше створене. Тому “можна сказати, що культура є не чим іншим як загальним обсягом творчості людства” [3, с. 51].

Культура існує, реалізуючи ці функції, у різних *модусах*: а) *всезагальному* (загальнолюдському); б) *особливих* (зокрема, етнічних, суперетнічних, субетнічних, а також притаманних професійним, віковим, гендерним та іншим компонентам соціуму – включно з малими групами, наприклад родинами); в) *індивідуальних* (особистісних). Принцип орієнтованості на культуру охоплює всі вказані типи її модусів і передбачає налаштування (про яке в загальному плані йтиметься нижче – див. 1.1.5) на їхнє гармонійне узгоджування.

1.1.4. До принципу орієнтованості на культуру прилягає принцип **орієнтованості на особу**. Зазначу, що я розрізняю категорії *особи* (англ. *person*) і *особистості* (англ. *personality*). При цьому я орієнтуюсь на позицію, згідно з якою перша категорія характеризує цілісного людського індивіда, а друга зосереджується на його соціокультурних функціях. Здійснюючи *поняттєву конкретизацію* (про неї йтиметься нижче – див. 2.3.3) останньої категорії, я вважаю за доцільне трактувати особистість як інтегративну якість особи, котра забезпечує її здатність бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури (див. [22]).

Принцип орієнтованості на особу передбачає спрямованість (у реалізації якої гуманістично налаштовані педагоги й психологи покликані підтримувати своїх підопічних): а) на шанування і гармонійне вдосконалювання особи у єдності її фізичних, психологічних і духовних властивостей, забезпечення її повноцінного функціонування (згадаймо запроваджене К. Роджерсом поняття “*fully functioning person*”); б) на підвищення рівня її власне *особистісного* розвитку, що вимагає її якомога повнішої й органічнішої реалізації у культурі – не лише як носія, а й як суб'єкта останньої. Утім, є точнішим казати про реалізацію особи у системі, компоненти якої репрезентують репродуктивно-нормативну і діалогово-творчу сторони культури у її різних модусах (див. 1.1.3).

1.1.5. Похідним від принципу 1.1.2 щодо поєднання реалізму й конструктивізму є також,

передусім з огляду на всеосяжну суперечливість буття, принцип **врахування й гармонізаційного опрацювання суперечностей**. І це закономірно: певні суперечності постають уже у зв'язку з тим, що гуманістичні ціннісні налаштування завжди багатокомпонентні, охоплюють, зокрема, прагнення особи і до якнайповнішої творчої самореалізації, і до підтримки інших осіб та спільнот. Остання, своєю чергою, може бути спрямована або на швидке покращення їхнього поточного стану (за давньою алегорією, на те, щоб “нагодувати голодного рибою”), або на стимулювання їхньої власної конструктивної активності (“подарувати голодному вудку”); згадані спільноти можуть бути і малими (як, наприклад, своя родина), і великими – аж до цілого людства. На заваді одночасній повноцінній реалізації різних компонентів гуманістичних налаштувань почасти стоять і несумісність відповідних цим компонентам потрібних результатів такої реалізації, і обмеженість ресурсів суб'єкта гуманістично наповнених учинків.

Окреслені суперечності надають гуманістично зорієнтованій активності особи, навіть за більш-менш сприятливих суспільних умов, екзистенційного напруження, час від часу вимагають здійснення непростих актів вибору. Що ж до адекватного ставлення до згаданих суперечностей, то воно, мабуть, має передбачати: а) щире визнання їхньої неусувності; б) толерантність⁴ щодо різних варіантів гуманістично налаштованої соціальної поведінки; в) докладання зусиль у бік гармонійного поєднання різних компонентів гуманістично збагаченої активності.

У характеристиці категорії *гармонії* приєднаймося до позиції, за якою гармонійною є система, де “всі елементи, аспекти і прояви... внутрішньо збалансовані між собою, утворюючи досконалість цілісності” [54, с. 202]. Застосовуючи це визначення до людської особи як системи, наголошу на таких сторонах її гармонійності як:

– *різнобічність* (що знаходить вияв, зокрема, у долученні особи до різних сфер діяльності й узагалі – до взаємодії з навколишнім світом). Ідея різнобічного розвитку особи є послабленим (й завдяки цьому придатнішим для практичного впровадження) варіантом вельми популярного свого часу гасла її “*всєбічного розвитку*”. Сучасна критика цього гасла як утопічного, слухна за його розгляду в кон-

⁴ Про це поняття ще йтиметься нижче (див. 1.2.2).

тексті принципово недосяжних психологічних чи педагогічних цілей, ігнорує його цінність як ідеалу, котрий налаштовує на якнайповніше задіяння кожної особи до цілісної людської культури;

– *взаємна відповідність її підсистем* (зокрема, описуваних О.Ф. Лазурським [45] за допомогою понять “ендопсихіка” та “екзопсихіка”);

– *цілісність* (згадана у наведеному вище визначенні), яка знаходить яскравий вияв у “тісному, органічному зв’язку властивих даній людині здібностей, об’єднаних навколо одного спільного центра”, пов’язаного найчастіше з “головною справою, ... основним завданням життя цієї людини” [45, с. 60, 59].

Слід зважати на незбіг критеріїв *структурної гармонійності* системи (“збалансованості елементів та аспектів”, за вищенаведеним визначенням) і критеріїв її *гармонійного функціонування* у певному середовищі (“збалансованості проявів”). Наприклад, за К. Леонгардом, не надто сильна демонстративна акцентуація характеру (тобто своєрідна *структурна дисгармонія* особи) допомагає успішній професійній діяльності у сфері сервісу, де є корисним “грати ту роль, яка найбільше імпонує партнерам” [46, с. 45]; у такий спосіб функціонування особи стає гармонійнішим. Адекватні сфери діяльності наявні й для низки інших акцентуацій.

Рушійною силою розвитку системи (зокрема, особи) є притаманні їй внутрішні суперечності, тобто, знову-таки, *структурні дисгармонії*. І лише коли деяку міру такої дисгармонії (ту, за якої зберігає цілісність системи) перевищено, можливості гармонійного розвитку блокуються, а процес і результати розвитку набувають дисгармонійної, збоченої форми. Широко відомий приклад становлять тут розрізнявані А. Адлером *почуття меншовартості* (нормальний для дитячого віку й навіть потрібний для особистісного розвитку феномен) і небезпечний *комплекс меншовартості*.

Передумовами збереження цілісності особи й конструктивного використання притаманних їй структурних дисгармоній є наявність у неї та у її довкіллі потрібних для цього ресурсів, включно з каналами безконфліктного (чи, принаймні, малоконфліктного) розв’язування суперечностей. Порівняно легко надавати такі канали здатна, зокрема, позашкільна освіта завдяки набагато меншій, порівняно зі школою, жорсткості нормативної регуляції її функціонування.

1.2. Принципи взаємодії суб’єкта з іншими суб’єктами

1.2.1. Почнемо з **моральності** як заохочення такої поведінки індивідуальних і колективних суб’єктів, у мотивуванні якої відіграють істотну роль відповідні визначальним цінностям культури норми людського співжиття – *моральні норми*, у найширшому сенсі (детальніше див. [14]). Слід підкреслити прагматичну (а не лише духовну) вагомість моральних норм. Адже, узагальнюючи різнобічний людський досвід, вони допомагають обійти труднощі конкретного встановлення “справжніх” інтересів суб’єктів соціальної взаємодії та знайти прийнятні способи дій у ситуаціях з високим ступенем невизначеності.

Розрізняють (у житті, звичайно, переплетені) два типи моральних норм в окресленому широкому розумінні, а саме:

а) норми *соціальної моралі* – панівні у межах тої чи тої спільноти (великої чи малої) соціальні уявлення стосовно поведінки людей (передусім, членів цієї спільноти), яка є обов’язковою, бажаною, допустимою, небажаною або забороненою у різноманітних буденних ситуаціях. Оскільки кожна особа практично завжди входить одночасно до різних спільнот й орієнтується на різні референтні спільноти, то, відповідно, перебуває під впливом різних систем моральних норм, які нерідко багато в чому суперечать одна одній. Наприклад, на школяра діють і норми, пропеговані батьками й педагогами, і ті, що домінують у підлітковій субкультурі, і ті, що найбільше заохочуються телевізійною продукцією;

б) норми *особистісної моральності* (рос. – “нравственности”). Особистісна моральність функціонує як індивідуалізоване (і стосовно суб’єкта вчинків, і щодо ситуації їх здійснення) і водночас синтетичне втілення наявних у культурі (а, може, якоюсь мірою модифікованих особою) принципів регулювання соціальної поведінки.

Поняттєва диференціація вказаних типів моральних норм (а також правових норм) не повинна гальмувати зусиль із узгоджування, заради реалізації гуманістичних цінностей, процесів їх вироблення й застосування, що і є прикладом гармонізаційного опрацювання суперечностей (див. 1.1.5).

1.2.2. Наступні три принципи виходять із важливості – для будь-кого, хто, керуючись гуманістичними настановами, працює з людь-

ми та їхніми спільнотами, — зважати на *особливості суб'єктних характеристик* учасників взаємодії. Йдеться передусім про принцип **толерантності**, що наполягає на повазі до інтересів, прагнень, думок суб'єктів (різного рівня), з якими відбувається взаємодія. Даний принцип запобігає догматичній абсолютизації одних позицій та поглядів й абсолютному, огульному запереченню інших, а відтак протистоїть стереотипам, за якими шляхетні мотиви поведінки радо приписуються лише “своїм”, тоді як “чужим” — низькі. Водночас гуманістично осмислювана толерантність не передбачає прийнятності будь-якої поведінки, тим паче “не означає упокорення перед побутовим або суспільним злом” [74, с. 177]; йдеться лише про *презумпцію прийнятності*: саме неприйнятність тих чи тих поглядів або дій потребує обґрунтування.

1.2.3. Слушно вказується, що толерантність становить “умову мирного співіснування”, тоді як для розвитку є потрібним діалог [67, с. 27]. Тож ідею врахування суб'єктності розвиває принцип **діалогізму**, суть якого — у доповненні толерантності заохоченням розгортання, між носіями різних позицій, *діалогів*, здатні привести до нових, творчих рішень. Це стосується, зокрема, освітнього процесу, де бажано, щоб до діалогів залучалися не лише його безпосередні учасники, а й автори й герої творів культури (див. [75]).

1.2.4. Подальшу конкретизацію умов гуманістично зорієнтованої взаємодії суб'єктів забезпечує принцип **медіаційності**, який обґрунтовується наступним чином. Позитивним, порівняно із ворожнечею (ба навіть із толерантністю, коли вона не спонукає до взаємодії), є сам факт ведення діалогу. Водночас турбота про плідність останнього привертає увагу до когнітивних механізмів, здатних її забезпечити. З огляду на те, що діалог є потрібним тоді, коли вихідні змісти, обстоювані його учасниками, якось відрізняються один від одного, — постає потрібним *медіаційне опрацювання* цих змістів, тобто знайдення й використання опосередкувальних ланок (*медіаторів*), які дозволили б конкретним змістам, обстоюваним учасниками діалогу (за потреби так чи інакше модифікованим), постати компонентами цілісної системи, прийнятної для вказаних учасників (бодай як основа для подальших діалогів).

1.3. Принципи гуманістично зорієнтованої соціальної поведінки у сучасному світі

1.3.1. Виходячи з перебування усіх мешканців Землі “в одному човні”, слід добре усвідомлювати дедалі меншу адекватність — через загострення глобальних проблем і посилення взаємозалежності людських спільнот — трактувань взаємин між спільнотами, що перебувають у конфлікті, за принципом “*гри з нульовою сумою*”, або за стратегією “*win/lose*”, коли виграш якоїсь зі сторін досягається через програш іншої. На жаль, дедалі ймовірнішим результатом домінування такої стратегії стає програш (і навіть загибель) обох сторін; до того ж вони можуть потягнути за собою і спільноти, котрі не брали участі в конфлікті. Стає дедалі яснішим, що стратегії суспільного розвитку “треба зіставляти й оцінювати не в короткотерміновій, а у довготерміновій перспективі” [63, с. 10], а це спонукає зважати на інтереси інших спільнот, а відтак відмовлятися від принципу гри з нульовою сумою й **віддавати перевагу стратегії “win/win”**.

1.3.2. На шляху додержання цієї незапечної, з раціонального погляду, настанови стоять психологічні перешкоди. Тому є важливим *усвідомлення істотної ролі психологічних чинників у конфронтаційних налаштуваннях людських спільнот*, а відтак — *значущість суспільного регулювання цих чинників*. Воно має обмежувати вплив “атавістичних сторін людської колективної психіки” [37, с. 7], які живлять ворожнечу й насильство, причому навіть за відсутності для цього вагомих економічних чи інших об'єктивних підстав.

Джерелами загострення конфліктів у сучасному світі є не лише зіткнення реальних інтересів спільнот (ці інтереси, за раціонального підходу й доброї волі сторін, часто можуть бути великою мірою узгоджені), а й психологічні детермінанти, у складі яких наявні глибинні чинники, котрі мають біологічне підґрунтя, поєднуються із соціально-психологічними, пов'язаними із престижністю конфронтаційності, сповненості нею багатьох (у тому числі таких, що заслуговують на повагу) традицій, передусім патріотичних (детальніше див. [11]). Тож, не відкидаючи цих традицій, варто вносити корективи у їхнє осмислення. Шануючи героїв війн, революцій, визвольних рухів, слушно брати за взірць не так їхні дії (котрі

могли бути слухні за тодішніх історичних обставин, але були б неадекватні сьогодні), як мужність і патріотизм цих людей.

Одним словом, слід **переборювати абсолютизацію протистояння**, коли ставлять під великий моральний сумнів досягнення домовленостей (скільки презирства у самому слові “угодовство”!). Проте почасти “згода і компроміс вимагають більшої мужності й відповідальності, ніж політична війна” [48, с. 5]. Так само варто враховувати, що “екстремізм боротьби із екстремізмом є варіантом самовідтворення екстремістської ментальності” [77, с. 36].

1.3.3. Водночас слід зважати на потребу в жорсткій боротьбі за перемогу для підтримання життєвого тону і психологічного здоров’я багатьох людей (насамперед, молодих чоловіків). Тож доречно **заохочувати суспільно прийнятну реалізацію конфронтаційної активності**: у суспільно потрібному жорсткому протистоянні особам, групам, організаціям, іноді, на жаль, і державам, які безпосередньо загрожують життєвим інтересам інших суб’єктів суспільного життя і/або всього людства; у спорті (подібно до того, як він вимагає фізичної активності, яка потрібна для здоров’я, але якої недостатньо вимагають сучасні праця й побут); у різноманітних творчих змаганнях, цивілізованій конкуренції, у бізнесі, і так само в окультуреній суспільно-політичній діяльності.

1.3.4. Водночас треба **долати дилему “або агресивність, або пасивність і стагнація”**, головню через пропагування зразків активної шляхетної поведінки, ознаками якої є творче самовираження особи у тій чи тій сфері, надання безкорисливої допомоги людям, ненасильницька боротьба за реалізацію суспільних ідеалів.

1.3.5. Конкретизацією попередньої настанови є пропагування **неконфронтаційної солідарності** [59], тобто такої відданості особи певній спільноті (етнічній, релігійній, професійній, напряду в політиці, світогляді, науці, мистецтву тощо), яка не передбачає агресивної конфронтації з іншими спільнотами. Тут стане у нагоді модель, за якою: а) вказана спільнота перебуває у взаємозбагачувальному діалозі з іншими спільнотами; б) згадана особа впевнена: по-перше, у значущості “голосу” своєї спільноти у цьому діалозі (проте не в тому,

що лише її “голос” має звучати); по-друге, у тому, що саме вона, ця особа, здатна й повинна додати сили до того “голосу” (бо він є рідним для неї, хоч вона готова слухати й інші “голоси”) і збагатити його своєю індивідуальністю.

1.3.6. Видається надважливим **поширення гуманістичних ментальних і поведінкових моделей, вироблених й апробованих у певній соціокультурній царині, на значно ширшу сферу буття**. Йдеться, зокрема, про використання у різноманітних мікро- і макросоціальних ситуаціях головного принципу медичної деонтології: “Не зашкодь, а якщо можеш – допоможи”. Звернімо увагу на те, що цей принцип конкретизує настанову 1.1.2, а також згадаймо про нехтування ним з боку ідеологів насильницьких революцій.

Заслуговує також на найширше запровадження апробований у гуманістичній психології та педагогіці принцип *орієнтації на найкращі потенції підопічної особи*, внаслідок чого ймовірність їх реалізації набагато зростає (так званий *парадокс гуманістичної атрибуції* – див. [12, § 4.5]).

1.3.7. Конкретизацією попереднього принципу можна вважати принцип **самозастосуваності гуманістично орієнтованої психології** [14]. Згідно з ним, гуманістичний вектор має охоплювати всі сфери професійної діяльності психологів, серед них передусім практичну, дослідницьку, комунікативну (зокрема, освітню), методологічну. В усіх цих сферах слід: по-перше, прагнути максимального розкриття конструктивних здатностей самого психолога як суб’єкта діяльності; по-друге, забезпечувати діалогічну, просякнуту повагою до партнера й налаштовану на розкриття і його конструктивних здатностей, взаємодію з ним; партнером тут може бути клієнт, досліджуваний, студент, а може бути і представник іншої сфери культури, іншої галузі знання, іншого теоретико-методологічного підходу, іншої психотерапевтичної школи тощо.

1.3.8. Виконуючи ті чи ті соціальні ролі (особливо в умовах конфлікту спільнот), треба **шукати шлях між Сциллою лицемірства й цинізму**, коли особа в душі байдужа до виконуваної ролі чи навіть зневажає її, **та Харибдою фанатизму**, коли особистість зливається з роллю. Ця мета досягається через додержання системи цінностей, а не якоїсь

однієї. Наприклад, дипломат має обстоювати у переговорах конкретні інтереси своєї держави, але водночас дбати про загальнолюдські цінності, про зміцнення загального миру (що, до речі, відповідає й довгостроковим інтересам його власної країни). Саме такий підхід допомагає запобігати конфліктам і врегульовувати ті, що вже виникли.

1.3.9. Зусилля мають спрямовуватись також на **зменшення впливу поведінкових і ментальних моделей, які заважають реалізації гуманістичних цінностей**. Це, зокрема:

а) моделі, просякнуті *маніхейством* (трактованим широко, тобто без прив'язування до давньої релігійної течії, позначування якої становить вихідну функцію даного терміна). Маніхейство, за цього трактування, – це “абсолютизація конфлікту, розриву між елементами суспільства, один з яких можна розглядати як утілення зла” [4, с. 86–87];

б) моделі, які обмежують дію моральних норм “крейдовими колами”, поза якими (серед “чужинців”) ці норми “наче й не існують” [27, с. 269].

2. ПРИНЦИПИ РАЦІОГУМАНІСТИЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ЛЮДИНОЗНАВСТВА

2.1. Загальні принципи раціогуманістичної методології людознавства

2.1.1. Головний зміст раціогуманізму в царині методології науки полягає (відповідно до принципу 1.3.6) у **застосуванні раціогуманістичного світогляду** (його принципів і заохочуваних ним моделей свідомості й поведінки) в **науковій діяльності**. Це стосується, зокрема, викладеного вище (див. 1.1.2) принципу орієнтації на позитивні можливості розвитку об'єкта, значущого для суб'єкта повсякденного діяння.

У своєму ставленні до конкретної людини психолог-гуманіст цікавиться передусім її *позитивним потенціалом* і намагається його розкрити, актуалізувати, підтримати. Чи не має бути аналогічним гуманістичне ставлення до різних позицій (підходів, концепцій тощо) в науці, у професійній діяльності взагалі – звичайно, за наявності бажаної основи для співпраці (спільних ідеалів, моральних принципів тощо)? Чи не слід *зосереджуватись у сприйманні позицій, відмінних від своєї, що найперше на їхньому позитивному потенціалі*, на можливостях їхнього конструктив-

ного розвитку – і сприяти такому розвитку зазначених позицій (а разом із тим і своєї власної) засобами *діалогу*? Що ж до критики (безумовно, важливої в науці й у практиці, яка орієнтується на науку), то вона має спрямовуватися не лише на позицію партнерів у діалозі, а й на власну (або власної наукової школи).

2.1.2. Розвиваючи обговорювану тему, констатуємо, що носіями небезпечних антиінтелектуалістичних настроїв виявились (як це, на перший погляд, не дивно) і деякі вишукані інтелектуали постмодерністського спрямування, які із захопленням взяли розвинути вершинні здобутки інтелектуальної культури людства, втілені у ідеях раціоналізму, детермінізму, діалектики, системності тощо. Раціогуманістична орієнтація відмежовується від такої позиції. Натомість вона спонукає до того, щоб – відповідно до принципів 1.1.2 і 1.1.3, – “стоячи на плечах гігантів” і входячи в діалог з ними, **долати застарілі форми згаданих (та інших апробованих у культурі) ідей і трансформувати їх відповідно до нових реалій, знань і викликів**.

2.1.3. Так само, моделі, окреслені у п. 1.3.5 і 1.3.8, придатні для характеристики раціогуманістично зорієнтованої ідентифікації вченого з тією чи іншою науковою школою. Зосередимося на питанні: чи повинен учений, щоб пропагувати і впроваджувати в життя певні ідеї, передусім *вірити* у їхню істинність?

Керуючись *настановою на неконфронтаційну солідарність*, відповімо так: обстоюючи та реалізуючи певні ідеї (втілені у відповідні наукові моделі), вчений (як і налаштований на співпрацю з наукою практик), звичайно, має *вірити*, але не у їхню абсолютну істинність, а у дві речі:

по-перше, **у те, що ці ідеї**, попри їхні недоліки й обмеження, **є потрібними** для розв'язання тих чи тих задач – науково-пізнавальних або практичних (соціальних, виробничих, педагогічних тощо), що вказані ідеї мають, принаймні у певних відношеннях, переваги над іншими ідеями стосовно тих самих об'єктів, тому вони обов'язково мають звучати у діалозі (який претендує на плідність) із згаданими іншими ідеями;

по-друге, **у те, що саме даний суб'єкт діяльності**, оскільки певні ідеї близькі йому, **покликаний обстоювати, застосовувати й розвивати їх**, репрезентувати їх у згаданому

діалозі, у взаємодії з іншими ідеями – і в такий спосіб сприяти прогресові науки й усупільненій практики.

2.1.4. Водночас **зацікавлено-конструктивне ставлення має поширюватись**, за раціогуманістичної орієнтації, і **на ідеї партнерів**, в ідеалі – з тим, щоб, за В.С. Біблером, “постійно розвивати нескінченні потенційні резерви не лише моєї власної, а й іншої логіки” [26, с. 407–408] (до речі, наведену на початку статті тезу А.В. Ахутіна, яку можна трактувати як узагальнення цього положення на будь-яку гуманістично зорієнтовану взаємодію суб’єктів). Через вказане розвинення *долається надмірне протиставлення методологічних підходів*, які часом виявляються не такими несумісними, як це уявлялось, і до них вдається застосувати операцію *медіації* (див. 1.2.4).

Сказане стосується, зокрема, протиставлення *номотетичного* та *ідіографічного* підходів, характерних відповідно для природничо-наукової та гуманітарної традицій у психологічній науці. Стосовно психології особистості висловлюється обґрунтоване припущення, що “з підвищенням системності методів при реалізації номотетичного підходу фактично зростає неповторність особистісної характеристики” [41, с. 59], а отже й узгоджуваність результатів із висновками, отримуваними на основі ідіографічного підходу.

Так само не варто абсолютизувати протиставлення природничо-наукової парадигми *дослідження об’єкта* і гуманітарної парадигми *діалогічної взаємодії суб’єктів* (детальніше див. [10]). Найчастіше вважають, що побудована за першою парадигмою практика психологічного експериментування, наприклад у сфері вивчення пізнавальних процесів, нехтує суб’єктними якостями досліджуваної особи. Проте насправді вони знаходять вияв в експерименті, адже без них він взагалі не відбувся б. Обстежувані (часто це студенти психологічних відділень) здебільшого намагаються, по-перше, співпрацювати з експериментатором і, по-друге, продемонструвати найкращі результати, на які здатні. Саме тому, що вони виявляють ці суб’єктні якості (й тією мірою, якою вони їх виявляють), експериментатор отримує право, вивчаючи психічні функції, ніби абстрагуватися від їхньої суб’єктності. У лабораторії, зазначав Р. Мей, притаманний людині “елемент рішення і відповідальності за власну екзистенцію, тимчасово призупине-

ний заради мети експерименту” [52, с. 134]. Але, погоджуючись на таке призупинення, обстежуваний усе ж реалізує специфічним чином свою суб’єктність.

Водночас заслужене визнання отримує нині *явне врахування суб’єктних якостей обстежуваних у самій організації експерименту*. Так, цікаві результати у психофізиці, де раніше панувала традиція “мовчазного випробуваного”, отримав К.В. Бардін, поставившись до обстежуваного “як до суб’єкта, здатного розповісти про те, яким чином він виконує експериментальне завдання” [29, с. 137].

Отже, варто підтримати Д.О. Леонтьєва у відкиданні ним тези “про альтернативність і навіть несумісність гуманітарного і природничо-наукового підходів до психології людини” [47, с. 4]. Тим часом, поширеним аргументом на підтримку цієї тези слугує твердження про незастосовність до психологічного пізнання (принаймні зверненого до високих проявів людського духу) принципу *детермінізму*. На мою думку, така незастосовність має місце тільки щодо застарілих вузьких трактувань детермінізму, які зокрема:

а) не враховують властивих складним неврайонованим системам (і досліджуваним синергетикою) особливостей, через які перехід у точці біфуркації на ту чи іншу з можливих траєкторій може залежати від випадкових збурювань системи;

б) не включають у ланцюги причинно-наслідкових зв’язків акти й процеси *самодетермінації* людиною своєї поведінки й свого особистісного розвитку, дотримуючись давньої догми про несумісність детермінізму й свободи волі – догми, що долається при фіксуванні закономірностей (як це робиться у релятивістській фізиці) у певній системі відліку, прив’язаний чи то до зовнішнього спостерігача (дослідника), чи то до самого діючого суб’єкта.

Детерміністична настанова, що подолала подібного роду вузькі трактування, корисна й у практичному плані, адже створює надійні методологічні рамки для фасилітації становлення, функціонування й удосконалювання особистісної самодетермінації.

2.1.5. Відзначається, що “не лише психологія як наука має свою методологію, але й будь-яка методологія має свої психологічні передумови – свою “психологію”” [79, с. 264]. Проте остання може бути не лише такою, яка склалася стихійно, а й такою, у якій най-

повніше втілилися психологічне здоров'я науковців, їхня здатність до самоактуалізації, зокрема на її найвищому рівні, характерному для так званих *трансцендерів* [51] (детальніше див. [18; 19]). Безперечно, на діяльність у сфері науки (зокрема, людинознавчій), так само як й у сфері гуманітарної практики, поширюються *загальні психологічні закономірності соціальної поведінки*. Водночас учений (або практик, який працює з людьми), коли він досяг високого рівня особистісного розвитку і професійної культури, здатний тією чи іншою мірою **трансцендувати найпоширеніші форми прояву згаданих психологічних закономірностей**, регулюючи (завдяки розвиненій волі) свої мотиви у напрямку більшої відповідності ключовим для нього цінностям, виявляючи (завдяки розвиненому мисленню) і визнаючи (завдяки сформованій інтелектуальній чесності та слабшому, ніж у більшості людей, конформізму) властивості досліджуваних явищ, зазвичай трактовані викривлено через стереотипи, що домінують у соціумі або у професійному доквіллі. Характерний приклад (запозичений у А. Ігнатова): хоч цінності, які сповідує історик, можуть призводити до ілюзій і помилок, але “любов до істини теж є цінність”; тож, керуючись нею, він пишається тим, що “у змозі подолати свої власні симпатії, у змозі дозволити собі об’єктивність” (цит. за [38, с. 185]; детальніше про підняту тут проблему див. у [17; 20]).

2.2. Принципи обрання засобів людинознавчої наукової діяльності

2.2.1. Характерне для людей, котрі самоактуалізуються, **відкрите, неупереджене ставлення до світу** має виявлятися у **доборі вченим-людинознавцем засобів науково-пізнавальної діяльності**. Йдеться (детальніше див. [10; 18; 19], а також нижче у цій статті) про готовність залучати до використання в дослідженні найрізноманітніші джерела інформації (літературні, медійні, особистий досвід тощо), поняттєві й формальні моделі, філософські концепції тощо; причому навіть якщо ці засоби, згідно зі стереотипами, що панують у професійному середовищі чи у цілому соціумі, сприймаються як несолідні (бо, скажімо, виглядають простими до примітивності), екзотичні (адже запозичені з “чужої” культурної сфери; чимало психологів саме так трактують формалізовані наукові дисципліни) або

скомпрометовані (оскільки, скажімо, наприклад, високо цінувалися за тоталітарного режиму). Тут простежується аналогія із хрестоматійними рядками Ахматової про те, “із якого сора ростуть стихи, не ведая стыда”. Головним і в поезії, і в науці, є не те, *що* використовується, а те, *як* використовується (і, звичайно, отримуваний результат).

Потрібно лишень (окрім додержання правових і моральних норм) користуватися залучуваними засобами *розумно* – такою мірою і в такий спосіб, щоб вони найкраще прислужилися розв’язанню наукової задачі. Можна погодитись із відомим афоризмом П. Фойерабенда “everything goes”, але додавши: “in the proper way” (у вільному перекладі: “усе згодиться, вжите у належний спосіб”).

Зрештою, слід бачити позитивні аспекти й у структуралістській дисциплінованості думки, й у її постмодерністській розкутості – і здійснювати (хоч як це нелегко) медіацію між ментальними утвореннями, отриманими на основі цих налаштувань.

2.2.2. Конкретизуючи настанову 1.1.2 у застосуванні до типових людинознавчих об’єктів, зазначимо, що *недиз’юнктивність* (за А.В. Брушлинським) їхніх властивостей, *континуальність* переходів між їхніми станами не виключають *якісної визначеності* вказаних об’єктів і станів, але роблять складнішою її характеристику, зокрема спонукаючи застосовувати специфічні поняття, як-от “зародкові форми особистості”, за Л.С. Виготським; тут можна згадати й тезу О.Ф. Лазурського про те, що в маленьких дітей “особистість як єдність у справжньому сенсі цього слова, ... *майже не існує*” [45, с. 59] (курсив мій. – Г.Б.).

Тож дослідники і практики мають **зважати на ці складності, але не лякатися їх**. За афоризмом Альберта Айнштайна, “raffiniert ist der Herrgott, aber boshaft ist er nicht” (“Господь є вишуканий, але не злостивий”).

2.2.3. Один з відповідних здобуткам сучасної інтелектуальної культури шляхів подолання складності передбачає **репрезентацію складних об’єктів у вигляді систем**, із чітким виокремленням субстратних, структурних і функціональних властивостей останніх. У цьому контексті кроком уперед від розмірковувань (придатних для різноманітних тлумачень) про “соціальну” чи “біосоціальну” сутність особистості (або й людини загалом)

нам видається підхід, коли: а) сутність особистості розглядають “як системну сукупність психічних властивостей, що виконують засадничі функції у психічній регуляції соціальної активності індивіда” [64, с. 49]; б) характеризують чинники становлення й розвитку цих функцій (й особи у цілому), визначувані відповідно спадковістю, середовищем (природним і соціокультурним) і власною активністю особи. Ця третя група чинників, які виражають “суб’єктне, авторське начало”, описується за допомогою термінів, що розпочинаються із “само” – “самовизначення, самореалізація, саморозвиток і т. п.” [78, с. 108].

2.2.4. Слід **раціонально підходити до визначення потрібної складності наукової моделі**. З одного боку, попри колосальну складність об’єктів психологічних і взагалі людознавчих досліджень, виявляються корисними дуже прості моделі, якщо вони відображають у досліджуваних об’єктах дещо вельми істотне. Такою є, наприклад, модель Ф.Ю. Василюка [28], що виокремлює чотири типи *життєвих світів* особи, виходячи з того, що вказаний світ може бути всередині *простим* або *складним*, а зовні – *легким* або *важким*. З іншого боку, слід іти на ускладнення моделей, коли воно мотивується *змістовно* – потребою у врахуванні обставин, від яких простіші моделі абстрагувалися. Наприклад, важливість врахувати особливості внутрішньо складних життєвих світів спонукала Ф.Ю. Василюка додати до наявних у концепції З. Фрейда принципу *задоволення* і принципу *реальності* ще два принципи: *цінності* та *творчості*.

2.2.5. На широке застосування у розробленні наукових моделей (зокрема, в обґрунтуванні їхнього ускладнення) **заслужують моделі, що є їхніми компонентами, але вже підтвердили свою евристичність**. Прикладами таких моделей-компонентів можуть слугувати:

а) модель, що відображає *криволінійну залежність* (підтверджувану на статистичному рівні у різних сферах людського життя) між показниками *особистісної розвиненості* (або якоїсь її сторони), з одного боку, і *соціальної адаптованості*, з іншого: другий показник сягає максимуму за деякого оптимального значення першого показника (детальніше див. [18; 19]). Типовий приклад – краща адаптованість прихильників *конвенційної моралі*, за Л. Колбергом, порівняно з тими, чия моральна

свідомість перебуває чи то на *доконвенційному*, чи на *постконвенційному* рівні;

б) модель, що відображає таку побудову системи норм діяльності, яка виявилась ефективною в управлінні (зокрема, в самоуправлінні) удосконаленням різноманітних її видів: ця система охоплює, поряд із *нормами-стандартами* (додержання яких вважається обов’язковим для особи, що посідає певну соціальну позицію), також *норми-ідеали* і *норми індивідуального прогресу* (детальніше див. [9]);

в) низка моделей, сформованих у межах *теорії задач* [7], де, зокрема, розглядаються: задачі на збагачення знання, яким володіє суб’єкт – *розв’язувач* задачі (*пізнавальні*, у широкому сенсі, задачі);

задачі на збагачення знання, що його має інший суб’єкт – *реципієнт* (такі задачі названі в [7] *комунікативними*).

Поняття про пізнавальні й комунікативні задачі та характеристики їх структури було використано в аналізі наукової діяльності. Остання передбачає розв’язування як пізнавальних (точніше, *науково-пізнавальних*), так і комунікативних (точніше, *науково-комунікативних*) задач, уваги до яких досі бракує в методології науки. Тим часом у педагогіці є визнаним таке твердження: для успішності навчального впливу вчителю потрібно розв’язати відповідну *дидактичну* задачу (її можна вважати видом комунікативної), а для цього – організувати належним чином діяльність тих, кого навчають. Проте не тільки їм, але *всім* споживачам наукової продукції треба полегшувати освоєння нового матеріалу. Тому виробник наукових продуктів повинен передбачати проблеми споживачів і, розв’язуючи науково-комунікативні задачі, створювати передумови для вирішення таких проблем (детальніше див. [23]). У такий спосіб, по-перше, реалізується повага до партнера (що становить одну з головних гуманістичних цінностей) і, по-друге, підвищується ефективність наукової діяльності.

2.2.6. Конкретизую сказане у 2.2.1 щодо засобів, які вважаються скомпрометованими. До них належить, зокрема, *діалектичний матеріалізм*. Той факт, що комуністичний тоталітаризм надавав монопольного статусу цьому філософському напрямку (і тим спричинював його вульгаризацію), не свідчить про сутнісний зв’язок між ними; на мою думку, зв’язок є тут радше асоціативним. Є підстави

вважати, що *евристичний потенціал* діалектичного матеріалізму (зокрема, стосовно психології) не вичерпаний: адже варто **враховувати діалектичні закономірності буття**. У руслі конкретизації цих закономірностей перебувають плідні ідеї саморуху особи на базі розгортання її внутрішніх суперечностей та “сполучування” із цим процесом педагогічних та інших зовнішніх впливів [43; 49]. Констатується значущість, для аналізу процесів розвитку, “образу-моделі” спіралі, чий потенціал було розкрито “в діалектиці – спочатку гегелівській, а згодом і (в основному) марксистській” [70, с. 42]⁵. Цей образ використано і в моделі “а”, окресленій у 2.2.5.

2.2.7. Зважання на діалектичні закономірності буття знаходить вияв, скажімо, у **врахуванні суперечливої сутності досліджуваних** людинознавством **явищ**, зокрема процесів особистісного розвитку (див. також 1.1.5). Слушно звертається увага на те, що “психічна досконалість дорослої людини – наявність розвиненого внутрішнього світу, протиставленого світу зовнішньому, присутність особових цілей, планів і намірів, самостійність і вольова регуляція поведінки – стає перешкодою для її безпосередніх живих контактів зі світом у багатьох ситуаціях і навіть гальмом у духовному розвитку дорослого”; проте “чим більш зрілою й мудрою стає доросла людина, тим більше вона прагне до возз’єднання зі світом...” [62, с. 207]. До речі, тут знаходить вияв той “образ-модель спіралі”, про який ішлося у 2.2.6.

Істотним при цьому є *розкриття взаємопроникнення сторін протилежності*. Звернімося, наприклад, до протилежності між всезагальним та індивідуальним. Констатація того, що духовна унікальність особистості “розвивається людиною за етапами прилучення її до багатства загальнолюдської культури, за повнотою участі у його розвиненні” [32, с. 47], органічно поєднується із “розумінням геніальності як вищого рівня розвитку індивідуальності людини в культурі, якнайповнішого розкриття людських сутнісних сил та їх втілення у плоть культури” [33, с. 28–29].

Розглядаючи культуру як “місце мешкання й перетворення” особистості [25, с. 191], слушно осмислювати культуру (а відтак й особистість (див. 1.1.4)) у єдності та взаємопроникненні їх нормативно-репродуктивної та діалогово-творчої сторін. З одного боку, “осо-

бистість – дитина усіх попередніх поколінь суспільства” [1, с. 33], а з іншого – “культура є продукт усіх індивідуальностей” [69, с. 42].

2.3. Принципи використання і вдосконалювання категорійно- поняттєвого апарату людинознавства

2.3.1. Одним із прийомів урахування зазначених у 2.2.2 складностей постає **звернення** (зокрема, у характеристиці особистості) до **категорії можливості (або “можливого”)**. Ще століття тому М.М. Рубінштейн визначив особистість як “індивідуальну культурно-творчу силу або як можливість її” [69, с. 34]. Відповідно, в освіті й вихованні є потреба в орієнтації “не лише на актуальні, а й на *потенційні можливості й здібності дитини*” [72, с. 24]. А нещодавно Д.О. Леонтьєв, перелічивши у статті [47] цілу низку філософів і психологів, які вказували на значення даної категорії для людинознавства, зробив внесок у змістовне розкриття цього значення.

2.3.2. Так само доречно наголосити на **значущості категорії ідеалу** для суспільної практики й людинознавчої науки. Всупереч уявленням романтиків-максималістів, з одного боку, і циніків – з іншого, нездійсненність ідеалу (наприклад, ідеалу соціальної справедливості або ідеалу осягнення істини) у його абсолютному вимірі не позбавляє цей ідеал значущості – психологічної, педагогічної й соціальної – та не виключає успіхів у наближенні до нього.

Сказане стосується, зокрема, *нормативних професійних ідеалів*, базованих на цінностях, визначальних для відповідних професій. При характеристиці професійного ідеалу вченого (детальніше див. [17; 20]) зустрічаємося із суперечністю: знання вченого мають бути *безсторонніми* (відповідно до визначального для науки ідеалу осягнення істини); водночас вони, як і будь-які людські знання, просякнуті афективно забарвленими смислами і тому є *небезсторонніми*. Шляхи бодай часткового подолання окресленої суперечності (характерні відповідно для природничо-наукової та для гуманітарної традицій) передбачають: а) зосередження згаданих смислів не так на об’єкті пізнання, як на самій пізнавальній діяльності; б) звернення, при характеристиці ідеалу вченого, не лише до категорії істини, а й до категорії

⁵ Є актуальним збагачення засобів аналізу процесів розвитку в психології здобутками новітніх розробок синергетичного напрямку.

правди, котра “поєднує у собі як гносеологічний, так і аксіологічний аспекти” [60, с. 117].

Іноді слушно торкаються й ролі *мрій* як суб’єктивних утілень ідеалів. За В.С. Мухіною, “поняття “особистість”⁶ охоплює не лише якісь значущі для людства вищі духовні властивості, а й мрії про ці властивості” [56, с. 32].

Своєрідне втілення знаходить категорія ідеалу у *вчинковій* концепції В.А. Роменця (детальніше див. [24]). Як зазначає В.О. Татенко, вчинок, за В.А. Роменцем, обіймає “всі суттєві сторони психічного у його вищих визначеннях...” [71, с. 7] (виділено мною. – Г.Б.).

2.3.3. У руслі методологічної рефлексії людинознавства є конче важливою **систематична рефлексія застосовуваного поняттєво-термінологічного апарату**, включно із принципами його побудови.

Варто, зокрема, критично поглянути на положення, за яким *категоріями* певної наукової галузі вважаються найважливіші для неї *поняття*. Адже логічних вимог до наукових понять людинознавчі категорії (такі, зокрема, як “культура”, “особистість”, “діяльність”, “свідомість”, “смысл”, “діалог”, “творчість”) не задовольняють. Вони ближчі до *концептів* [34; 39] – складників індивідуальної та суспільної свідомості, які тісніше, ніж наукові поняття, пов’язані з повсякденним мисленням. Кожна категорія репрезентує, у рамках згаданої наукової галузі, якийсь істотний аспект досліджуваного цією галуззю буття і знаходить конкретизацію у наукових поняттях, що є складовими знаннєвих систем цієї галузі (теорій, концепцій, гіпотез тощо).

І в дослідницьких, і в навчальних текстах *поняттєва конкретизація категорій*, якщо і здійснюється, то, як правило, не рефлексується. І категорії, і поняття позначаються зазвичай тими самими термінами. Один з винятків – застосування О.М. Леонтьєвим терміна “*діяльність*” для позначення категорії психології (й людинознавства загалом), а терміна “*окрема діяльність*” (або синонімічного – “*особлива діяльність*”) для позначення одного з понять, яке (поряд із поняттями, позначуваними термінами “*дія*”, “*операція*” та ін.) використовується у побудові *теорії діяльності*. До речі, *дія* як *поняття* цієї теорії – це, зрозуміло, лише одна з багатьох конкретизацій *категорії дії*, роль якої (як і низки інших

провідних категорій) у розвитку психологічної науки простежив М.Г. Ярошевський [80].

2.3.4. Чимало труднощів і непорозумінь у науковій комунікації у людинознавстві зумовлено недостатнім врахуванням не лише множинності конкретизацій застосовуваних категорій, а й вияву у цій множинності *двох різних методологічних підходів*. Перший підхід – *узагальнювальний*, орієнтований на найширше використання даного поняття, другий – *розрізнявальний*, коли воно ставиться у відповідність насамперед найяскравішим проявам відображуваного ним феномена. З логіко-методологічного погляду переваги має узагальнювальний підхід, оскільки: а) він відповідає плідній тенденції у методології науки до дедалі більшого узагальнення основних понять; б) зміст, який вкладається в обговорюване поняття згідно з розрізнявальним підходом, може бути переданий (причому чіткіше) й за допомогою узагальнювального підходу через застосування відповідних класифікаційних схем (коли, наприклад, “духовні смисли” розглядаються як окремий вид смислів у широкому розумінні). До того ж узагальнювальний підхід допомагає уникати емоційно зумовленої однобічності у трактуванні складних і таких, що розвиваються, об’єктів, полегшує пошук поступових переходів до їхніх більш бажаних станів (див. 2.2.2). Натомість розрізнявальний підхід ніби ставить перед такими переходами бар’єр, наполягаючи, наприклад, на тому, що “несамостійна особистість – і не особистість зовсім” [50, с. 125].

Та водночас слід поважати мотиви, які раз у раз спонукають науковців-гуманітаріїв до надання переваги розрізнявальному підходові. У центр своєї діяльності (часто не лише науково-дослідної, а й науково-практичної) такий науковець найчастіше прагне поставити феномен, якому надає яскраво вираженого позитивного смислу і який хотів би якнайширше утвердити у суспільній практиці (або, навпаки, феномен, якому надає явно негативного смислу й від якого прагне, наскільки це є можливим, звільнити суспільну практику). Отож він визначає головне поняття розроблюваної ним концепції так, щоб воно описувало саме цей феномен, – і віддає перевагу цьому поняттю перед більш узагальненими, чіткішими, але ціннісно нейтральними. Ось приклад пристрасного обстоювання такої позиції при конкре-

⁶ Я б сказав тут: «категорія “особистість”» – див. 2.3.3.

тизації категорії “культура”: “Визначення культури поза моральними критеріями – це повне нівелювання усієї системи цінностей, вироблених людством за всю його історію” [2, с. 151].

Та, зрештою, варто давати собі звіт у тому, про визначення якої культури йдеться: тієї, утвердженню якої слід всіляко сприяти, чи тієї, яка існує реально, містачи у собі, серед інших, згадані в 1.1.3 компоненти, які протидіють особистісному розвитку (див. [65]).

Так чи інакше, видаються значущими: **а) рефлексування дослідниками того, яким із підходів – узагальнювальним або розрізнювальним – вони керуються; б) діалоги між прихильниками цих підходів.**

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Отже, вище подано систему настанов раціогуманізму як світоглядної та методологічної орієнтації. Вибудовуючи цю систему, я намагався максимальною мірою скористатися надбаннями як природничо-наукової, так і гуманітарної традицій у людинознавстві, аж ніяк не вважаючи їх взаємовиключними (див. 2.1.4). Загалом же *напрямок подальшого вдосконалення* вказаної системи я вбачаю:

з одного боку, у підвищенні логічної строгості дискурсу, який розкриває зміст зазначених настанов. При цьому маєтись на увазі опертися на започатковану в [6] формалізовану характеристику поняття “модель” у його узагальненому трактуванні, застосувавши її для аналізу феноменів, описуваних за допомогою категорій “культура” та “особистість”;

з іншого боку, в повнішому й глибшому розкритті суперечностей (великою мірою неусувних, трагічних) індивідуального й суспільного людського буття, тих перешкод, що стоять на шляху їх гармонізаційного опрацювання (див. 1.1.5). Долання суб’єктивістської однобічності у трактуванні категорії “екзистенція” (див. [21]) стане тут у нагоді, дозволивши, зокрема увести в раціоналізований дискурс цікаві новітні результати у характеристиці особистості [35], базовані на зверненні до вказаної категорії.

1. Абульханова К.А. Философско-психологическое наследие С.Л. Рубинштейна // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30, № 5. – С. 26–45.

2. Акопян К.З. Насильственное окультуривание насилия, или Культурологический оксюморон // Философские науки. – 2007. – № 1. – С. 142–155.

3. Андреев Д. Роза Мира. – М.: Эксмо, 2006. – 800 с.

4. Ахизер А.С. Мифология насилия в советский период (возможность рецидива) // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 85–93.

5. Ахутин А.В. Записки из-под спуда // АРХЭ: Культуро-логический ежегодник. – Вып. 1. – Кемерово: Алеф, 1993. – С. 113–156.

6. Балл Г.А. Система понятий для описания объектов приложения интеллекта // Кибернетика. – 1979. – № 2. – С. 109–113.

7. Балл Г.А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.

8. Балл Г. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 60–74.

9. Балл Г.А. Психология в раціогуманістической перспективе: Избр. работы. – К.: Основа, 2006. – 408 с.

10. Балл Г. Методолого-психологічні роздуми в гуманістичному контексті // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 3–14; 2007. – № 2. – С. 14–26; 2007. – № 6. – С. 3–16; 2009. – № 1. – С. 3–21.

11. Балл Г.О. Психологічні аспекти гуманізації суспільних відносин у контексті парадигми діалогу // Діалогічність як форма існування і розвитку особистості / За заг. ред. Г.О. Балла, М.В. Папучі. – Ніжин: Вид-во “Міланік”, 2007. – С. 5–16.

12. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): вид. 2-е, доповнене. – Житомир: Вид-во “Волинь”, 2008. – 232 с.

13. Балл Г.А. Принцип самоприменимости гуманистически ориентированной психологии // Горизонты образования. – Севастополь, 2008. – № 2. – С. 6–21.

14. Балл Г.А. Раціогуманістическая ориентация в анализе этической и этико-психологической проблематики // Горизонты образования. – Севастополь, 2009. – № 1. – С. 7–26.

15. Балл Г. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25–53.

16. Балл Г.А. Психологические принципы современного гуманизма // Вопросы психологии. – 2009. – № 6. – С. 3–12.

17. Балл Г.О. Професійний ідеал ученого в контексті психолого-епістемологічних понять // Горизонты освіти. – Севастополь, 2010. – № 1. – С. 6–18.

18. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація у розв’язуванні психологом методологічних дилем // Горизонты освіти. – Севастополь, 2010. – № 2. – С. 9–15.

19. Балл Г.А. “Психология” методології: раціогуманістический взгляд // Вопросы психологии. – 2011. – № 2. – С. 3–13.

20. Балл Г.А. Нормативный профессиональный идеал учёного // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 3. – С. 26–45.

21. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація у опрацюванні категорії особистості у психології // Актуальні проблеми психології. – Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вып. 4. – Ч. 1 / За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – К., 2011. – С. 10–20.

22. Балл Г.А., Мединцев В.А. Личность как модус культуры и как интегративное качество лица // Мир психологии. – 2010. – № 4. – С. 167–178.

23. Балл Г.О., Медінцев В.О. Методологічні питання вдосконалення наукової комунікації з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2011. – № 2. – Режим доступу до журналу: <http://www.journal.iitta.gov.ua>
24. Балл Г., Нікуленко О. Трактатування вчинку в теоретичному доробку С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 124–129.
25. Батракова С.Н. Методологічні проблеми становлення педагогічного процесу формування цілостної особистості // Мир психології. – 2004. – № 4. – С. 183–193.
26. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. – М.: Политиздат, 1991. – 413 с.
27. Библер В.С. На гранях логики культуры: Книга избранных очерков. – М.: Русск. феноменологич. общ-во, 1997. – 440 с.
28. Василюк Ф.Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций. – М.: Изд-во Московского университета, 1984. – 200 с.
29. Воловикова М.И. Мастер психологии (штрихи к портрету К.В. Бардина) // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 2. – С. 136–137.
30. Гарпушкин В.Е. Социальный универсализм: новый взгляд // Социологические исследования. – 2010. – № 9. – С. 17–25.
31. Гарсия Д. О понятиях “культура” и “цивилизация” // Вопросы философии. – 2002. – № 12. – С. 228–234.
32. Глинчикова А.Г. Модернити и Россия // Вопросы философии. – 2007. – № 6. – С. 38–56.
33. Гусельцева М.С. Культурно-аналитический подход к феноменам креативности, неадаптивности и гениальности // Вопросы психологии. – 2008. – № 2. – С. 17–29.
34. Демьянков З.Г. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке // Вопросы философии. – 2001. – № 1. – С. 35–47.
35. Завгородняя Е.В. Экзистенция, личность, культура // Психологические проблемы смысла жизни и акме: Материалы XV симпозиума / Под ред. Г.А. Вайзер, Н.В. Кисельниковой. – М.: УРАО “Психологический институт”, 2011. – С. 57–60. – Режим доступа: <http://pirao.ru/ru/scilife/mpirao/>
36. Зубов А.Б. Циклы русской истории // Вопросы философии. – 2005. – № 3. – С. 163–166.
37. Иванов В.В. Гуманитарные науки и будущее современной цивилизации // Общественные науки и современность. – 2007. – № 2. – С. 5–12.
38. Кантор В.К. [Рецензия на кн.:] Ignatow A. Chronos im Blickfeld von Klio: Versuch einer Erkenntnistheorie der Historie // Вопросы философии. – 2003. – № 1. – С. 184–186.
39. Карасик В.И. Лингвокультурные концепты: Подходы к изучению // Социоллингвистика вчера и сегодня: Сб. науч. трудов: Изд. 2-е, доп. – М.: ИНИОН РАН, 2008. – С. 127–155.
40. Кирвель Ч.С. Новая парадигма социального познания: концептуальные основы // Социология. – 2007. – № 2. – С. 7–25.
41. Коссов Б.Б. Личность: актуальные проблемы системного подхода // Вопросы психологии. – 1997. – № 6. – С. 58–68.
42. Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф // Освіта і управління. – 2004. – № 2. – С. 30–38.
43. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
44. Кремень В.Г. Трансформації особистості в освітньому просторі сучасної цивілізації // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі: Матеріали методологічного семінару АПН України 19 березня 2008 р. – К., 2008. – С. 11–18.
45. Лазурский А.Ф. Классификация личностей: изд. 3-е, перераб. / Под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясищева. – Л.: Госиздат, 1924. – 290 с.
46. Леонгард К. Акцентуированные личности. – К.: Вища школа, 1981. – 392 с.
47. Леонтьев Д.А. Новые ориентиры понимания личности в психологии: от необходимого к возможному // Вопросы психологии. – 2011. – № 1. – С. 3–27.
48. Литвин В. Сценарії для України // Дзеркало тижня. – 2007. – № 16-17 (28 квітня). – С. 1, 5.
49. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. – К.: Вид-во ТОВ “КММ”, 2006. – 240 с.
50. Мареев С.Н. Зачем человеку личность // Мир психологии. – 2007. – № 1. – С. 114–125.
51. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
52. Мей Р. Становлення екзистенційної психології // Гуманістична психологія: Антологія в 3-х т. / За ред. Р. Трача і Г. Балла. – Т. 1. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Пульсари, 2001. – С. 124–162.
53. Мень А. Трудный путь к диалогу. – М.: Радуга, 1992. – 464 с.
54. Можейко М.А. Гармония // Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ; Минск: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 201–202.
55. Моисеев Н.Н. Системная организация биосферы и концепция коэволюции // Общественные науки и современность. – 2000. – № 2. – С. 123–130.
56. Мухина В.С. Личность: Мифы и реальность (Альтернативный взгляд. Системный подход. Инновационные аспекты). – Екатеринбург: ИнтелФлай, 2007. – 1072 с.
57. Назаретян А.П. Интеллект во Вселенной: истоки, становление, перспективы: Очерки междисциплинарной теории прогресса. – М.: Недра, 1991. – 222 с.
58. Назаретян А.П. Синергетика, когнитивная психология и гипотеза техногуманитарного баланса // Общественные науки и современность. – 1999. – № 4. – С. 135–145.
59. Назаретян А.П. Архетип восставшего покойника как фактор социальной самоорганизации // Вопросы философии. – 2002. – № 11. – С. 73–84.
60. Никифоров А. Революция в теории познания? // Общественные науки и современность. – 1995. – № 4. – С. 113–117.
61. Новые информационные технологии и судьбы рациональности в современной культуре: Материалы “круглого стола” // Вопросы философии – 2003. – № 12. – С. 3–52.
62. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб.: Питер, 1999. – 288 с.
63. Панарин А.С. Россия в поисках идеи: варианты цивилизационного выбора // Вестник Моск. ун-та. Социально-политические исследования. – 1993. – № 5. – С. 9–17.

64. *Пастушеня А.Н.* Системно-функциональный подход к личности в психологии // Белорусский психологический журнал. – 2004. – № 1. – С. 44–51.
65. *Поддьяков А.Н.* Противодействие обучению и развитию как психолого-педагогическая проблема // Вопросы психологии. – 1999. – № 1. – С. 13–20.
66. *Разлогов К.Э.* Глобальная или массовая? // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 143–156.
67. *Рац М.* Диалог в современном мире // Вопросы философии. – 2004. – № 10. – С. 20–32.
68. *Режабек Е.Я.* Гете о проблеме становления органических целостностей // Философские науки. – 1982. – № 3. – С. 90–97.
69. *Рубинштейн М.М.* Социализм и индивидуализм. (Идея личности как основа мировоззрения). – М., 1909. – 124 с.
70. *Семаго М.М.* О некоторых универсалиях образа познания // Мир психологии. – 2009. – № 4. – С. 39–47.
71. *Татенко В.О.* Від редактора // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / За ред. В.О. Татенка. – К., Либідь, 2006. – С. 6–10.
72. *Филиппова Л.В., Лебедев Ю.А.* Целостная природа человека и проблема социализации ребенка // Мир психологии. – 2004. – № 4. – С. 18–28.
73. *Фурман А.В.* Идея професійного методологування. – Ялта; Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
74. *Шахов М.О.* Рецензия на книгу: Толерантность / Общ. ред. М.П. Мчедлова. – М., 2004 // Вопр. философии. – 2005. – № 4. – С. 177–179.
75. *Школа диалога культур: Идеи. Опыт. Проблемы /* Под общ. ред. В.С. Библера. Кемерово: Алеф, 1993. – 416 с.
76. *Шрейдер Ю.А.* Этика: Введение в предмет. – М.: Текст, 1998. – 272 с.
77. *Шульгин Н.Н.* Альтернативная герменевтика в диалоге культур // Вопросы философии. – 2002. – № 12. – С. 22–49.
78. *Щукина М.А.* Об онтологическом статусе саморазвития личности // Вопросы психологии. – 2007. – № 4. – С. 107–115.
79. *Юревич А.В.* Психология и методология. – М.: ИП РАН, 2005. – 312 с.
80. *Ярошевский М.Г.* Психология в XX столетии: Теоретические проблемы развития психологической науки: изд. 2-е, доп. – М.: Политиздат, 1974. – 447 с.
81. *Яцуга Е.И.* Контент-центрированный подход к фасилитации личностного развития // Ежегодник Российского психологического общества. Спец. выпуск. – Т. 1. – М.: Январь, 2005. – С. 46–48.